

2632

4

Յ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

21 OCT 2010

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐԶԱԿԱՆ

:: ::

:: :: ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻԶՆԵՐ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Արտատպ. «Բազմալէպ»ի 1937ի 10-12 թիւերէն)

ՏՊ. ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ
1938

75
Բ-70

Յ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐԶԱԿԱՆ :: ::

:: :: ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻԶՆԵՐ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Արտատպ. «Բազմալէպ»ի 1937ի 10-12 թիւերէն)

ՏՊ. ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

1938

69457-68

ՍՊԱՌԻՉ ռուսումնասիրություններն մեր չէ տալիքս, որուն հարկաւոր կարողութիւնը կը պակսի ինձ, թէեւ ի սրտէ և անկեղծօրէն կը ցանկամ: Ինձի՝ հաւաքմանս մէջ՝ կը պակսին շատ մը Հայերէն հին տպագրութիւններ, (քանի որ նպատակս մինակ անոնց փորագրական մանրանկարներով զբաղիլ է) նաեւ ինձի կը պակսին Հայ տպագրութեան պատմութեան մասին հրատարակութիւններ: Տիպ ու Տաշը՝ ողբացեալ թէոգիկի այդ կարեւոր հրատարակութիւնը՝ կը ցաւիմ որ շատ ուշ կը ցայ ձեռք ձգել՝ շնորհիւ Պրն. Ա. Զօպանեանի ազնուութեան, առանց որուն գաղափար չպիտի ունենայի այդ յոգնաջան աշխատութեան մասին, որուն մէջ թէեւ պակսեցաւ գոհացուցիչ նիւթ: Արդէն չեմ ալ կարծեր որ մեր մօտ կայ Հայ Տպագրութեան Պատկերազարդ այնպիսի աշխատութիւն մը որ Հայ հին ու նոր տպագրութեանց մէկ կատարեալ ցուցակը ըլլալէ զատ ըլլայ նաեւ տպարաններու, տպագրիչներու եւն. լիակատար ռուսումնասիրեալ պատմութիւնը:

Անշուշտ հետաքրքիր ընթերցողը ասոնց նկատի պիտի առնէ երբ աշխատութեանս արժէքին գնահատութիւնը, կամ քննադատութիւնը խնդիր ըլլայ:

Անտարակոյս նիւթը անկոյս գետին մըն է մեր գեղարուեստական ռուսումնասիրութեանց ընդարձակ ասպարէզին մէջ, որուն ընդգրկած սահմանները բոլորովին անծանօթ կը փնտռուին մեզի: Դժբախտաբար պարագաները չեն ներեր որ կարենամ ընել սկզբնաւորութեան պատմութիւնը Հայ փայտափորագրական Պատկերազարդութեան: Հոս տալիքս ակնարկ մըն է ինչ ինչ տեղե-

կութիւններով որոշ կարգ մը փորագրիչ Հայերու և իրենց արտադրութեանց և նաեւ անոնց ազդեցութեան աղբիւրներուն մասին: Ռուսումնասիրութիւնս աւելի հեշտին ընելու համար կու տամ կարեւոր արտատպութիւններ՝ որոնց հրատարակութեան համար ամէնքս ալ երախտապարտ շնորհակալութեամբ մը պէտք է արտայայտուինք «Բազմավէպ»ի յարգելի խմբագրութեան՝ որ ազնիւ և զոհարար ջանքերով դիւրացուց այս արտատպութեանց հրատարակութիւնը:

1512ին կատարուեցաւ առաջին տպագրութիւնը Մեղապարտ Յակոբ անուն Հայուն մը կողմէ Վենետիկի մէջ: Աւելի բան մը դժբախտաբար չենք գիտեր այս հին հրատարակիչին մասին: Ան ինքզինքը կու չած է մեղապարտ՝ պարզապէս Հայոցս մէջ ընդունուած և հին ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ հասարակ եղող նուազական, մեղադրական տիտղոսներ գործածելու սովորութեան համար: Հայկական այս առաջին և հնագոյն տպագրութիւնը ունի իբր տպարանանիշ չորս լատին տառեր D. I. Z. A.: Մեղապարտ Յակոբ եղած է Հայերէն առաջին հրատարակիչը, սակայն տպարանը ուր այդ հրատարակութիւնը կատարուեցաւ Վենետիկեան էր և առաջին Հայկական տպարանին տէրն էր Democrito Terrazina որ նոյն իսկ 1498ին ձեռնարկած է Հայերէն գրով հրատարակութեան¹:

1512-3ի հրատարակութիւնը՝ չափա-

1. Այս մասին տես Բազմավէպ 1913 թիւ 11-12. «Հայ. Ա. տպարանի հիմնադիրը» Հ. Կ. Տէր-Սահակեանի արժէքաւոր յօդուածը:

թ. 1. Աստուածաշունչ Ոսկան Վ.ի, էջ 447

Պատկերի մէջ կ'երևին լատին A, B, C, գրերը. իսկ ստորին ձախ անկիւնը եւրոպացի փորագրիչին փակագիր ստորագրութիւնը:

զանց հագուագիւտ՝ ունեցեր է նաեւ խորաններ, զարդագրեր, սակայն ամէնքն ալ զուտ Հայկական հին ձեւագրական զարդարութեան հարազատ հետեւողութեամբ:

Այս հնագոյն տպագրութեանց, նաեւ Սրբար Դպրի ու Յովհաննէս Տերգնցիի հրատարակութեանց մէջ գործածուած պատկերները ոչինչ ունին Հայկական: Իսկ ասոնց մասին խօսիլ անկարելի է ինձ համար առ այժմ, քանի որ կը պակսին անոնց արտատպութիւնները: Սակայն անտարակոյս ասոնց արտադրութիւններն են ժամանակուան քիչ շատ կարող նշանաւոր օտար փորագրիչներուն:

Աւելորդ չըլլայ հոս քննել թէ ինչո՞ւ հին Հայ ժԶ դարու հրատարակութեանց մէջ զարդերու, զարդագրերու, խորաններու համար վերամշակուած է հին ձեւագրական Հայ արուեստին այդ արուեստական ձեւաւորումները, իսկ պատկերներու համար նոյն այդ աղբիւրները մերժուած են:

Հայ մանրանկարչական արուեստին

պատկերագործական ճիւղը, ուր մարդկային կենաց զանազան ձեւերը, շարժումները պիտի արտայայտուէին, կը մնար արեւելատիպ, այսինքն առանց խորքի, մթնոլորտի, հեռաւորութեան և մօտաւորութեան համեմատութեան: Նոյն նկարին հեռուն գտնուող մարդ մը երբեմն պատկերին առջեւ գտնուող մարդուն չափ մեծ կ'ըլլար, կամ շատ աւելի յաճախ անոր չափ որոշ և յստակ՝ թէեւ անկէ փոքր: Հորիզոնին, պատկերին խորքին մէջ ամէն բան որոշ և յստակ էր: Իսկ ընդհակառակն ժԶ դարուն արդէն Վերածննդեան յառաջացած վիճակը թոյլ պիտի չտար որ արեւելեան անխորք արուեստը հոն գետին գտնէր: Որով որեւէ Հայ հրատարակիչ չէր կրնար Հայկական զարդաձեւերէն անդին բան պահանջել եւրոպացի տպագրական փորագրիչներէն՝ որոնց ճաշակին համար տանելի էր Հայ զարդարութեան բայց ոչ մանրանկարչութիւնը, որ իրենց ըմ-

թ. 2. Աստուածաշունչ Ոսկան Վ.ի, էջ 711

Պատկերին ներքեւ կ'երևի Albrecht Durer-ի հանրածանօթ փակագիր ստորագրութիւնը, որուն աջակողմը՝ պատկերի փորագրիչին:

բըռնումներուն, արուեստի կրթութեան համար բոլորովին հակոտնեայ, անմարսելի և անըմբռնելի էր:

Տպագրութիւնը եւրոպական արհեստ մ'ըլլալով Հայերն ալ ստիպուած էին իրենց տպագրական առաջին փորձերը օտար երկրի մէջ կատարել, ենթարկուիլ այդ արուեստին՝ որ կը տիրապետէր տպա-

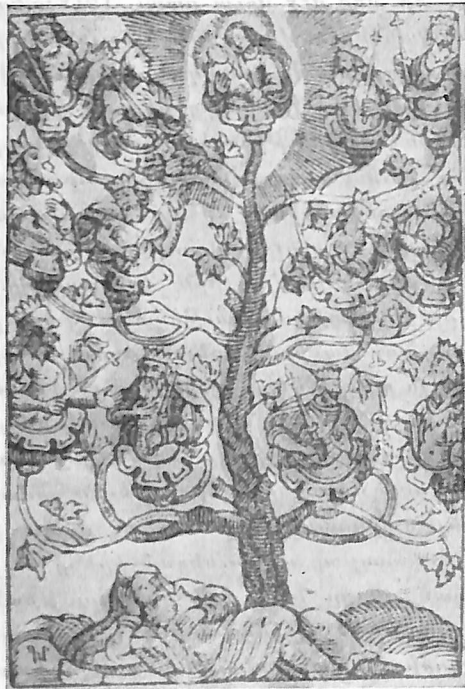
թ. 3. Աստուածաշունչ Ոսկան Վ.ի, էջ 431

գրութեամբ զարգացած եւրոպական երկիրներուն մէջ: Իրենց համար ոչ միայն դժուարածախս, այլ գրեթէ անկարելի պիտի ըլլար Հայ մանրանկարիչներ բերել Հայաստանէն իրենց Հայ տպագրական սկզբնական աշխատութիւնները Հայ արուեստով ճոխացնելու համար: Դիւրին բան չէր այն ատեն հրատարակութիւն մը գլուխ բերել, խնդիրը ալ աւելի կ'նոսրանար հարկ չկար Հայ արուեստագէտներ փնտռելով զանոնք ալ եւրոպա բերելու: Ասկէ զատ զիցուր թէ ատիկա կարելի ըլլար կատարել, սակայն Հայերը փայտափորագրիչներ չէին, և տպագրութեան համար նման փորագրութեանց պատրաստութիւնը դեռ զիրենց չէր ստիպած ձեռնամուխ ըլլալու արուեստի արտայայտութեան այդ ձեւին

մէջ, որ մեր մէջ մուտ գտաւ 1700ական թուականներէն վերջ միայն. այն ալ իբր հետեւողութիւն եւրոպական ոճերուն: Ուրեմն դարձեալ եւրոպացիներուն կ'իյնար մեր հին տպագրութիւնները պատկերագրադեւուարհաստի կէտը: Իսկ առանց արուեստին հասկնալու՝ արհեստը չի կրնար հաւատարիմ թարգմանը ըլլալ արուեստին հոգւոյն:

Անտարակոյս Հայ հին հրատարակիչները իրենց տրամադրութեան տակ ունէին նաեւ Հայ մանրանկարեալ ձեւագիրներ, սակայն արդէն վերը բացատրուած պատճառներով այդ հին Հայ արուեստի նմոյշները ներշնչման աղբիւր չեղան Հայ տպագրութեան պատկերագրողութեան համար: Մինչ զարդակերպերը հեշտիւ գրաւեցին Հայ ձեւագրաց մէջ ունեցած իրենց զարգացած դիրքը՝ նաեւ հայ տպագրութեանց զարդերուն մէջ. թէեւ հոն իսկ՝ Մեղապարտ Յակոբի հրատարակութեան մէջ՝ հայերէն զլխատառ զարդագրերը Հայ ճաշակով փորագրուած են:

Փայտափորագրութիւնը շատ ընդարձակ կերպով զարգացած արուեստ մը չէր հին Հայոց մօտ: Թէեւ ժԶ-ԺԶ դարերէն հասած է Սեւանայ վանքի փայտեայ դուռը (Երեւանի Հայ Պետական թանգարան) և այլուր ալ ի Խրիմ կը յիշուին հին ընկուզեայ քանդակեալ դռներ, այսուհանդերձ փայտափորագրութիւնը Հայոց մէջ տարածուած արուեստ մը չէր: Թէ ինչո՞ւ, այդ մասին որոշ չեմ կրնար ըսել, սակայն հաւանաբար յարմար փայտի պակասը գլխաւոր պատճառներէն մին էր: Անմիջապէս աւելցնեմ որ հիւսուածեղէններու համար տպածոներու կաղապարները փայտէ կ'ըլլային, և ատոնց մեծագոյն մասը Հայ արհեստագէտ արուեստագէտները կը պատրաստէին, օրինակ կ. Պուսոյ խաղմաներուն տպածոյ կաղապարները: Դժբախտաբար մոռացութեան մատնուած այս արհեստին՝ խաղմանութեան՝ թէ՛ արհեստին և թէ՛ արուեստին մասին, որուն մէջ Հայերը տիրապետող տեղը ունեցած են, ոչինչ կը մնայ առ ի գիտութիւն ուսումնասիրողներուն:

թ. 4. Աւետարան Աստուածատուրի տպարանին, 1729, էջ 248.
Ստորեւ ձախակողմը՝ ստորագրութիւն Գ.Բ.

թ. 5. Աստուածաշունչ Ոսկան վ.ի, էջ 433.
(Տպ. Ս.մատերտամ, 1666), էջ 433.

Տպագրութիւնները պատկերազարդելը դիւրին բան մը չէր, ընդհակառակն բազմաձախս գործ մը նկատուած էր, որով հին Հայ տպարանատէրները կամ հրատարակիչները շատ ընդարձակ չափերով միջամուխ չէին ըլլար պատկերագործութեան մէջ։ Ինծի ծանօթ հնագոյն առաջին իրապէս պատկերազարդ հրատարակութիւնը Երեւանցի Ոսկան վարդապետին Աստուածաշունչն է, զոր մեկնակէտ պիտի ընեմ այս աշխատութեանս։

Մեծագիր մաքուր այս հրատարակութիւնը երկու տարի տեւեց մինչեւ տպագրուիլը, այսինքն 1666-8։ Թէոդիկ սպէս կ'արտայայտուի այս հրատարակութեան մասին. «Սոաջին անգամ էր որ Հայ մը այս տեսակ գեղեցիկ և ընդարձակ գործ մը Մամուլին կը յանձնէր... Տպագրութիւնը վայելուչ է, մաքուր, պատկերազարդ, անսխալ»։ (Տիպ ու Տառ, էջ 165)։

Ս.մատերտամ տպուեցաւ սակայն այս արժէքաւոր Հայերէն հրատարակութիւնը, որուն պատմութիւնը պիտի չտամ հոս, ոչ

թ. 6. Աւետ. Աստուածատուրի. տպ. 1729ի, էջ 239.
Տես ստորագր. Գ.Բ վերեւի եռանկեան մէջ։

թ. 7. Ժողովածոյ տպ. 1710ի, էջ 145.

ալ հրատարակութեան մանրամասնութիւնները՝ որոնց մէջ բաւական նկատելի կէտեր կան ցարդ անտես առնուած. այդ մասին գեղարուեստական ծրագրեալ ուրիշ աշխատութեան մը մէջ առիթ պիտի ունենամ Ոսկանի Աստուածաշունչին մասին երկար խօսելու և պրպտելու։

Օրմանեան՝ Ոսկանի Աստուածաշունչին մասին խօսելէ վերջ կ'ըսէ. «Իրմէ առաջ կատարուած բոլոր տպագրութիւններէն գերազանց գործ մըն է, տառերը ընտիր ձեւով, այժմ ալ իբր տիպար սեպուելու արժանի, պատկերներով և զարդերով ճախացած, որոնք ամէնքը կրնան պատիւ բերել Ոսկանի արուեստագիտական հան-

ճարին¹»։ Առ այժմ միայն պատկերները կը հետաքրքրեն մեզ, որուն համար Սարուխան կ'ըսէ «նա շինել տուեց նաեւ պատկերներ Ս. Գրքից առնուած, յատկապէս Աստուածաշունչի համար²»։

Սակայն մենք պիտի տեսնենք որ Ոսկան իր Աստուածաշունչին համար ձեռք բերաւ տրդեկ պատրաստ պատկերներ, զորս գործածեց իր միւս հրատարակութեանց մէջ ալ՝ որպէս իր Ս.մատերտամ հրատարակած Շարականոցին մէջ։ Ս.յս փայտափորագրեալ պատկերները արդէն հրատարակուած էին և գործածուած Հոլանտերէն Biblia Sacra-ի (Աստուածաշունչ) տպագրութեան մէջ, կատարուած T'Antwerpen by IAN VAN MOERENTORF EN NV HERDRUCKT by PIETER IACOPSZ. 1657³, ըսել է Ոսկանի հրատարակածէն 11 տարի առաջ։

Որոշ է թէ Ոսկանի նիւթական միջոցները իրեն թոյլ չպիտի տային այսքան բազմաթիւ փորագրուած պատկերներ ունենալ՝ զանոնք ուղակի իրեն համար պատրաստել տալով, ուստի այդ բազմաջան վրդ.ը յաջորդ միջոցին դիմեց, այսինքն զնեց արդէն գործածուած փորագրութիւններ։ Թէեւ անոնք գործածուած էին նախապէս Հոլանտերէն հրատարակութեան մը համար և առ այդ ալ պատրաստուած, որովհետեւ պատկերներուն մեծ մասին մէջ կան լատին A. B. C. D. եւն տառերը, Հոլանտերէն բնագրին մէջ պատկերներուն իմաստը դիւրացնելու համար. սակայն հայ հրատարակիչը նկատի չառաւ այդ փոքրիկ անպատեհութիւնը, և այդ գրաթիւերը չօգտագործեց իր հրատարակութեան մէջ։

1. Ազգապատում, Բ. հատոր էջ 2240.

2. Հոլանդացի և Հայերը, - Հանդ. ամս. 1927, էջ 180.

3. Համեմատելով տեսայ թէ այս հատորին մէջ բուն իսկ գործածուած նկարաւիպերն (ըլեւէ) են որ գործածած է Ոսկան Վրդ. 1666ի Ս. Գրքից հրատարակութեան մէջ, Համեմատութեան դիւրութեան համար հոս կու տամ համառոտ ցանկ մը.

Աստ հր. պատ. Թ. 3	Ոսկան, էջ 431	Հոլանտ. (1657ի) հր. Բ. հատոր Բ. մաս էջ 5. Ա. սիւն.
» » » » 10	» » 472	» » » » » » » 10. Բ. »
» » » » 5	» » 433	» » » » » » » 8. Ա. »
» » » » 1	» » 449	» » » » » » » 33. Բ. »
» » » » 13	» » 484	» » » » » » » 38. Ա. »

թ. 8. Աստուածաշունչի Ոսկան վ.ի, էջ 470.

թ. 9. Աւետարան 1729ի, էջ 142.
Ստորագր. Գ.Ր ստորեւ ձախակողմը:

Գրաթուած պատկերի օրինակ մըն է հոս գործածուած թիւ 1 նկարը:

Ոսկանի Աստուածաշունչին պատկերները մէկ հեղինակի մը գործը չեն, այլ շատ մը հեղինակներու, զորս մէկ փայտափորագրիչ մը օրինակած է և փորագրած: Փորագրիչին ինքնութիւնը անյայտ չի մնար ինծի, ան իւրաքանչիւր պատկերի մէջ ունի իր անխուսափելի մենագիր ստորագրութիւնը սա ձեւով. CHRISTOFFEL VAN SICHEM երէց: Երբեմն պատկերներուն մէջ կան նաեւ ստորագրութիւնները նշանաւոր գծագրիչ հեղինակներու յրպէս օր. հոս, թ. 2. պատկերին ներքեւ Albrecht Durer (1471-1528) և ուրիշներու: Ինչպէս ըսի, ուրիշ առթիւ Ոսկանի տպագրութիւնը նկատի պիտի ունենամ և այն ատեն աւելի ընդարձակօրէն պիտի խօսիմ:

Ոսկանի Աստուածաշունչին նկարներն եղան գլխաւոր՝ եթէ ոչ միակ՝ ներշնչաւանը Հայ պատկերագործ տպագրական

փայտափորագրիչներուն: Առ այդ իբրեւ նմոյշ յարգելի ընթերցողներուն կը ներկայացնեմ քանի մը հատը անոնցմէ՝ որոնք Ոսկանի Աստուածաշունչին պատկերները իբր բնատուր ունեցած են իրենց արտատպութեանը համար: Սակայն հոս աւելցնեմ որ Ոսկանի ուրիշ գործերը թէեւ կը պակսին ինծի, սակայն ան որ 1664ին Ամստերտամ հրատարակած Հայերէն «Եւրաթշտական երգեցմունք» հրատարակութիւնը նոյնպէս պատկերագրողն է Christoffel van Siche (երէց) փորագրած նկարներով:

Ոսկանի Աստուածաշունչին 431 էջի պատկերը (հոս նկար թիւ 3) օրինակուած կը գտնենք 1729ին Տրուպ Աստուածատուրէն հրատարակուած Աւետարանին մէջ, տպագրուած ի Կ. Պոլիս: Այդ օրինակութիւնը հոս կու տամ (նկար թիւ 4). և սակայն 1722ին ալ նոյնը՝ 1729ինէն տարբեր, արդէն անգամ մը արտագծուած կը գտնեմ, այս անգամ Մարտիրոս զպիրի

թ. 10. Աստուածաշունչի Ոսկան վ.ի, էջ 472.

թ. 12. Ժողովածոյ 1710ի, էջ 175.

Գիրք և ձառ Հոգեւոր անուն գրքին մէջ, նոյնպէս Կ. Պոլիս հրատարակուած:

Դարձեալ Ոսկանի 433 էջի նկարին արտատպութիւնը կը գտնեմ 1729ի վերոյիշեալ աւետարանին 239 էջին վրայ (թ. 5 և 6): Սակայն այս նկարն ալ ասկէ առաջ 1710ին անստորագիր փորագրիչ մը արտագրած է Կ. Պոլիս՝ Սարգիս զպրի տպարանէն լոյս տեսած Ժողովածոյին համար (հոս նկար թիւ 7): Ես աստ կը հրատարակեմ զանոնք որպէսզի ընթերցողը կարենայ որոշ տեսնել աշխատութեան արհեստական տարբերութիւնը և մեր մօտ ունեցած աստիճանը:

Ոսկանի 471 էջի պատկերը (թ. 8) կը գտնուի 1729ի Կ. Պոլսոյ աւետարանին մէջ, 142 (թ. 9): Իսկ Ոսկանի էջ 472ը (թ. 10) արտագծուած կը գտնեմ նոյն աւետարանին մէջ՝ էջ 26, նաեւ 1710ի Ժողովածոյին մէջ՝ էջ 175 (թ. 11 և 12) և դարձեալ 1722ին Մարտիրոս զպրի Գիրք և ձառ Հոգեւոր անուն գրքին մէջ, վերջի երկուքը անստորագիր:

Ոսկանի՝ 484 և 565 էջերու նկարներէն (թ. 13 և 14) առնուած են նոյն

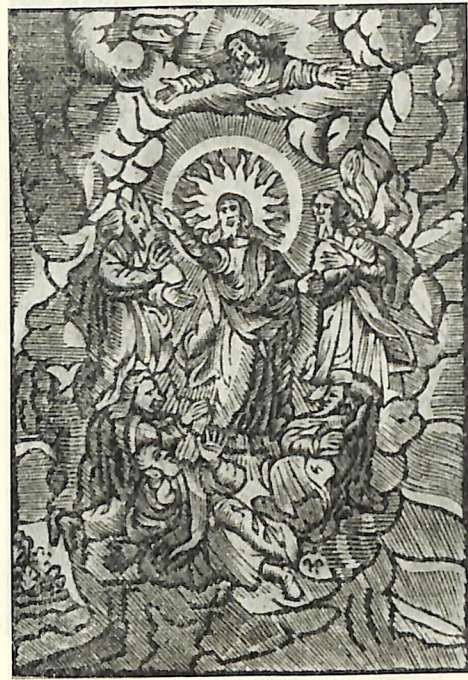

թ. 11. Աւետարան 1729ի, էջ 26.

Ստորագր. Գ.Ր. ծնրագիր Յիսուսի ոտքին կտակ:

թ. 13. Աստուածաշունչ Ոսկամ վ.ի, էջ 484.

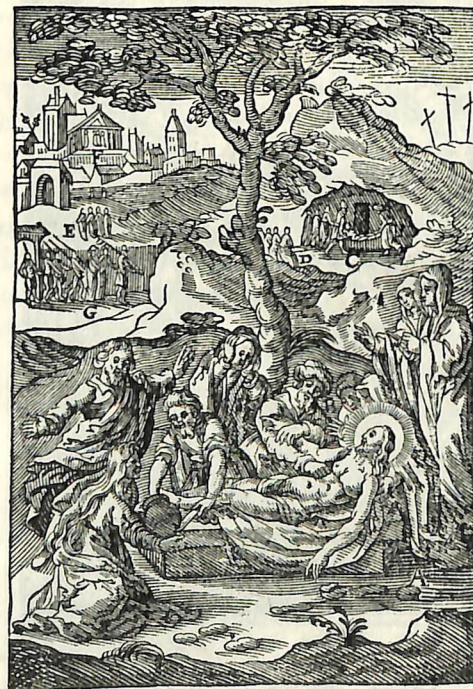

թ. 15. Աւետարան տպ. 1729ի, էջ 82.
Ստորագրութիւնը Գր ստորեւ:

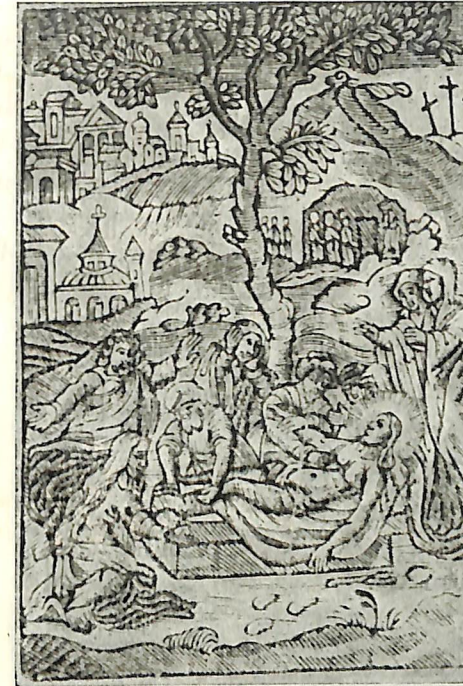
1729ի Աւետարանին 82 և 138 էջերու արտագծութիւնները (թ. 15 և 16): Իսկ 569 էջն ունի նկար մը (թ. 17) որ օրինակ ծառայած է նոյն 1729ի աւետարանին 358 էջի պատկերին (թ. 18) ինչպէս նաեւ 1722ի Մարտիրոս գպրի Գիրք և Ճառ Հոգեւորին, և նոյն իսկ 1772ին տպագրուած Պետրոս վարդապետ տաղասաց Ղափանցոյ Գրքոյ կոչեցեալ Երգարան, Աստուածատուրի տպարանէն, ի կ. Պոլիս հրատարակեալ հատորին մէջ էջ 58 որ 1729ին Աւետարանին համար գործածուած փորագրութիւնն իսկ է:

Ոսկանի 570 էջն ունի նկար մը (թ. 19) որ օրինակուած կը գտնենք նոյն 1772ի Երգարանին 34 էջին վրայ (թ. 20):

Իսկ ամէնէն հետաքրքրականն է սա՝ որ Ոսկանի 499 էջի նկարին (թ. 21) յետոյ կադապարը գործածուած է 1752ին կ. Պոլիս հրատարակուած Գրգռի Եռամասնեային 106 էջին մէջ: Այս Գրգռի Եռամասնեային հրատարակուած է ի տպարանի տէր Բոհաննիսի: Սակայն թէ ինչ-

թ. 14. Աստուածաշունչ Ոսկամ վ.ի, էջ 565.

թ. 16. Աւետարան 1729ի, էջ 138.
Ստորագր. ստորեւ, աջակողմը՝ հագիւ տեսանելի.

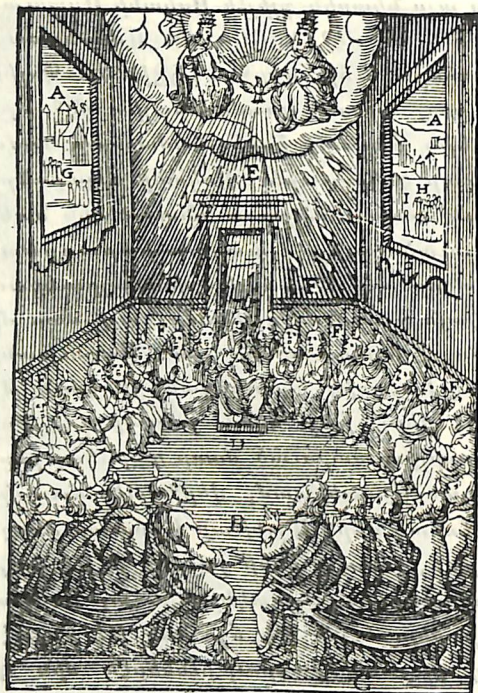
պէս այս նկարին քիչէն Ոսկանի Աստուածաշունչին մէջ 1666-8ին Ամստերտամ հրատարակուելէ վերջ 1752ին կ. Պոլիս կու գայ Գրգռի Եռամասնեային մէջ տըպուելու համար, ինծի համար առ այժմ ղժուար է բացատրել: Ոսկանի տպարանը, որուն համար անշուշտ գնուած էին նաեւ Աստուածաշունչի փայտափորագրեալ պատկերները՝ Մարտիրոս փոխադրուեցաւ, սակայն ոչ ամբողջութեամբ, այլ մաս մը մնաց Ամստերտամ որ ըստ Սարգիսի հուսկ Լայպցիկ տարուեցան: Սակայն թէ անկէ վերջ ինչ եղան յայտնի չէ: Իսկ Մարտիրոս տարուած մասը քարծեալ բերուեցաւ Ամստերտամ, վերջապէս մաս մը՝ ժամանակ վերջ Միխիթար Աբրահոյ ձեռքն անցան, սակայն ինծի յայտնի չէ թէ փայտափորագրեալ պատկերներն ալ Ս. Ղազար բերուեցան թէ ոչ: Իսկ թէ ինչպէս այդ փայտափորագրութիւններէն մին կ. Պոլսոյ 1752ի վերոյիշեալ հրատարակութեան մէջ կրցած է տեղ գտնել, ատիկա

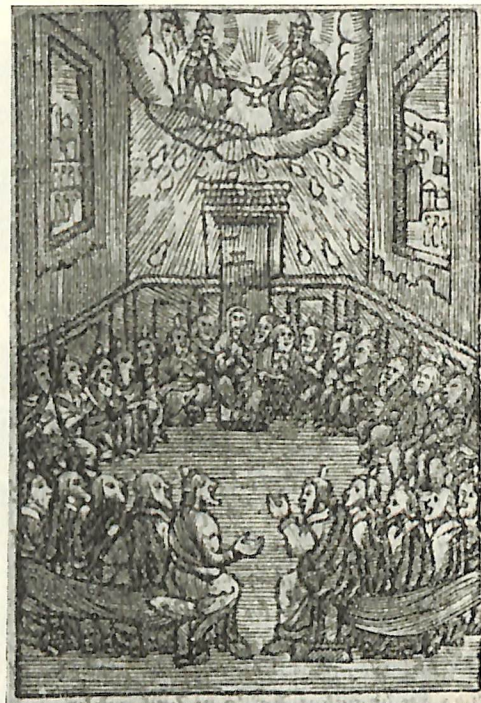
թ. 17. Աստուածաշունչ Ոսկամ վ.ի, էջ 569.

թ. 18. Աւետարան տպ. 1729ի, էջ 358.
Ստորագր. Գր ստորեւ ձախակողմը.

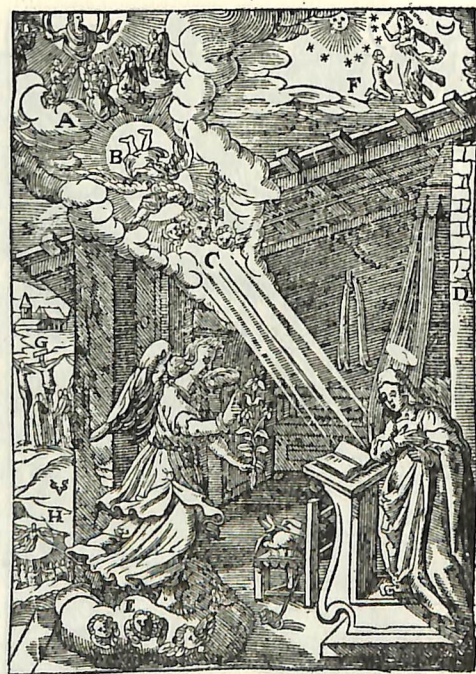
թ. 19 Աստուածաշունչ Ոսկան վ.ի, էջ 570.

թ. 20. Տաղարամ 1722ի, էջ 34.
Ստորագր. Գ. վերև աջակողմը՝ պատուհանին մէջ.

ալ առ այժմ մութ կը մնայ ինծի. և սակայն այդ փաստն ալ կրնայ նշանակալից ըլլալ Ոսկանի տպարանին վախճանին պատմութեան համար¹:

Նոյնպէս 1752էն առաջ 1734ին կ. Պոլիս հրատարակուած Յովհաննէս Հաննայի Երուսաղէմի Պատմութեան 10 էջին վրայ կը գտնենք յար և նման պատկերը Ոսկանին էջ 462ին պատկերին (աստ թ. 22): Արհեստական մանրակրկիտ քննութիւն մը ինծի հաստատեց թէ 1734ի տըպագրութեան մէջ գործածուածը նոյն իսկ 1666ին Ոսկանի յԱմստերտամ տպագրութեան մէջ գործածածն էր, միայն թէ կ. Պոլսոյ տպագրութեան մէջ գործածուելու

թ. 21. Աստուածաշունչ Ոսկան վ.ի, էջ 499.
Գործածուած է նաեւ կ. Պոլսոյ 1752ի Գիրք եռամասնեայի մէջ.

1. Ինծի կը պահուէր Պետրոս Լատինացիի ի քաղն Պէկոդի 1705ին հրատարակած Աստուածաշունչը Ոսկանեան մանր զիւրերով, պատկերազարդ, բայց տեղադրուած տպագրութիւն՝ արուեստի տեսակետով, ինչպէս որ թէպէտ կը վկայէ (Տիպ ու Տառ, էջ 60): Պետրոս ազգական է եղած Ոսկանի՝ որմէ ստացեր է եղբոր անոր տպարանին մէկ մասը:

ատեն Եւրոպացի փորագրիչին փակագիր ստորագրութիւնը՝ որ պատկերին ստորին ձախ անկիւնը կը գտնուէր՝ փորուած հանուած է, իսկ փորագրութիւնը ամբողջութեամբ բաւական մաշած է Ոսկանի տպագրութենէն ի վեր:

Այս նոր գիւտը ինծի կ'ապահովցնէ որ Ոսկանի պատկերին կաղապարները կ.

Հայ տպագրութեանց յիշատակարաններուն մէջ՝ ուր նոյն իսկ գրաշարն ու սրբագրիչը կը յիշուին՝ մոռցուած են փորագրիչները: Ատոր պատճառը գուցէ ըլլայ սա պարագան՝ որ Հայ տպագրիչները տարբեր տարբեր աշխատութեանց մէջ՝ իրենցմէ առաջ գոյութիւն ունեցած տպարաններու փորագրիչներուն գործերը կը կիրարկէին:

թ. 22. Աստուածաշունչ Ոսկան վ.ի, էջ 462.

Պոլսոյ մէջ արդէն 1734ին նոյնութեամբ կամ միայն փորագրիչին ստորագրութեան ջնջումով կը գործածուէին. տեսակ մը արուեստի բանագործեան: Իսկ Ոսկանի տպագրութեան պատկերներուն արտագծութիւններն արդէն 1710էն սկսած էին կ. Պոլսոյ մէջ եթէ ոչ անկէ առաջ:

*
* *

Իսկ այժմ աւելորդ չեմ սեպեր քանի մը անդրադարձումներով գոնէ Հայ փայտափորագրիչներէն ոմանք ներկայացնել:

Օրինակ՝ 1729ին փորագրութիւնները, արդէն Աւետարանի մը մէջ գործածուած՝ վերստին կը գործածուէին 1732ին՝ երբ փորագրիչը հաւանաբար մեռած ալ էր կամ փորագրութեանց հեղինակը այդ կէս դարու միջոցին մէջ մոռցուած:

Ոսկանի Աստուածաշունչին պատկերներուն հետեւող եղած է կ. Պոլսոյ տպագրութիւնները պատկերազարդող Հայ փորագրիչ մը՝ որ միայն Գ Ր՝ երբեմն փակագիր՝ կը ստորագրէ: Երբեմն կը պատահի որ այս ստորագրութիւնը Գ կամ Գ Մ ի նմանութիւն կ'ունենայ: Անոր ինծի ծա-

նօթ փորագրական արտադրութիւնները կ'երեւան 1729ի Աւետարանին մէջ նաեւ 1772ի Պետրոս Ղափանցւոյ Երգարանին մէջ, սակայն վերջինս լոկ հին կաղապարներուն վերստին գործածութիւնն է: Ասիկա կը բացատրուի անով ալ՝ որ այս երկու

թ. 23. Լուսանցագարդ և խորան

Յակոբ Սեբաստացիի մենագիր ստորագրութեամբ (տես կողովին ներքեւ):

տպագրութիւններն ելած են Աստուածատուրի տպարանէն:

Դարձեալ այս Գ Ր ստորագրող Հայ փայտափորագրիչին է որ կը հանդիպինք 1734ին Յով. Հաննայ Երուսաղէմի Պատմութեան ճակատի փորագրութեան մէջ: Այս հրատարակութիւնն ալ Աստուածատուրի տպարանէն է:

Շարունակելով քննութիւննս՝ կը հարցընենք, Որո՞նք անուան համառօտագրութիւնն է այս Գ Ր-ը: Առ այժմ ենթադրութեան վրայ կը հիմնուիմք. քանի մը թէեւ ոչ վերջնա-

կան այլ զօրաւոր պատճառներու վրայ յեցած կու գամ այն եզրակացութեան թէ Գ Ր փայտափորագրողը Գրիգոր Մարգուանցին է որ ուշագրաւ դիրք մը զբաւած է 1694էն 1734՝ իբր կ. Պոլսոյ ձուլիչ, փորագրիչ և տպագրիչ: Ինքը կը հաստատէ թէ եղած է զձագրիչը իր պատկերներուն՝ որոնք սակայն Եւրոպական՝ աւելի ճիշտ Ոսկանեան Աստուածաշունչին ազդեցութիւնը խիստ հաւատարմօրէն կըրած են: Գրիգոր մարգուանցին արժանի է մասնաւոր ուսումնասիրութեան: Իր մասին սուտ հուժ նիւթ կայ, սակայն պէտք է զանոնք հաւաքել և համեմատել գոհացուցիչ աշխատութիւն մը արտադրելու համար: Յուսամ որ մը զլուխ հանել այս բանը՝ իր հրատարակութիւններն ամբողջութեամբ ուսումնասիրելէ և անոնց պատկերներուն արտատպութիւններն աչքի առջեւ ունենալէ վերջ:

Գրիգոր Մարգուանցիի, կամ Գ Ր ստորագրեալ փայտափորագրեալ տպագրական պատկերներու նմոյշներ կան արդէն աշխատութեանս մէջ (տես Բզմպի նախորդ թիւը, էջ 238-247, թ. 4, 6, 9, 11, 15, 16, 18, 20). իսկ այս մասին վերջացընելէ առաջ՝ կ'ուզեմ դարձեալ շեշտել որ առ այժմ Գ Ր և Գրիգոր Մարգուանցւոյ ճշգրտման ի վիճակի չեմ վերջնական նկատելու:

Փորագրիչ Յակոբի մը կը հանդիպինք 1736ին ի կ. Պոլիս ի տպարանի խօժայ կարապետի որդի Մահտեսի Աստուածատուրին տպագրեալ երկհատոր Քերականութեան Ա. հատորին 7 էջի կիսախորանին վարի մասին մէջտեղը փակագրեալ. (աստ՝ թիւ 23): Դժբախտաբար այս հրատարակութեան յիշատակարանին մէջ Յակոբի մը մասին ոչինչ կայ ըսուած: Սակայն մեզի ծանօթ է որ Սեբաստացի երկու եղբայրներ Տիրացու Բարսեղ և Յակոբ 1735ին նորակազմ տպարան մը բացած էին կ. Պոլիս: Այս Սեբաստացի եղբայրները ծանօթ էին իբր ծաղկաբար այսինքն ծաղկազարդ պատրաստող հաւանաբար տպագրութեանց խորաններու, լուսանցագարդերու համար, բայց մանաւանդ տպածոնե-

թ. 24. Տօնացոյց 1774ի, էջ 111.

Խորանին չորս անկիւններուն մէջ Յարութեան փակագիրը:

րու, ևազմաներու ծաղկաբար փորագրիչներ ըլլալու էին, որոնք յետոյ տպագրութեան գործին միջամուխ եղան: Սեբաստացիներուն այս տպարանին երկու առաջին հրատարակութեանց մէջ կը յիշուի Յակոբ, իսկ մնացեալներու մէջ ոչ: Այնպէս կ'երեւի որ Յակոբ աւելի արուեստագործ փորագրիչն էր իսկ Բարսեղ աւելի գործունեայ տպագրապետը: Ծաղկաբար փորագրիչ Սեբաստացի Յակոբի արուեստը կը տարբերի Հայ ձեռագիրներէն և տպագիրներէն որդեգրուած զարդարուեստէն, թէեւ 1740ի կ. Պոլսոյ իրենց հրատարակութեան մէջ փորձած են շատ նախնականացուած հին հայ ձեռագրական զարդարուեստի կարգ մը ձեւաւորումներէն և աւելի մօտենալ մեծատերեւ և մեծածաղիկ տպածոյի փորագրութեան արուեստին: Յակոբէն շատ բան մը չունիմ հաւաքմանս մէջ, յուսամ ուրիշ առթիւ կատարեալ փորձ մը տալ իր մասին: Անոնք նկարած են նաեւ կ. Պոլիս 1740ին

թ. 25. Տօնացոյց 1774ի, էջ 207.

Խորանին չորս անկիւններուն մէջ Յարութեան փակագիրը:

հրատարակուած մեծադիր «Գիրք քարոզութեան որ կոչի ձմեռան» հատոր: Յարութիւն Էջմիածնեցի փորագրողի մը կը հանդիպիմ 1775ին տպուած Տօնացոյցի մը մէջ հրատարակուած Էջմիածին՝ որուն շահեկան և երկար յիշատակարանին մէջ կը կարգամ «և զտիրացու Յարութիւն Էջմիածնեցի, որ է փորագրող և քանդակող բոլորից զրոյց, պատկերաց, խորանաց, կանոնաց և ծաղկանց նաեւ տպող զրքոյս»:

Արդարեւ Էջմիածնեցի Յարութիւն փորագրիչին զարդերը, խորանները՝ որոնցմէ երկուքին ալ անկիւններու քառակուսիներուն մէջ գետեղած փակագրերով ստորադրած է Յ Ա Ր ՈՒ Ի, այսինքն Յարութեան (թ. 24 և 25), ցոյց կու տան բաւական զարդարուեստին, թէեւ սկսած է քիչ շատ ազդուիլ տպածոյ զարդարուեստէն: Տպածոյ զարդարուեստին ազդեցութիւնը կը պարտինք հին փայտափորագրիչ Հայերուն

տպածոյի զարդափորագրիչներ ըլլալուն՝ որոնք փոխանակ ամիջապէս Հայ ձեռագրագրողներուն իրենց խորթ ձեռներուն ենթարկուելու (որ աւելի հաւատարմութեամբ կատարուեցաւ Էւրոպացի փորագրիչներէ Հայ տպագրութեան սկզբնաշրջանին) ի

թ. 26. Տօնացոյց 1774ի, էջ 154.

նպաստ գործածեցին նաեւ տպածոյի զարդարուեստի ձեւաւորումներու իրենց գիտութիւնն և փորձառութիւնը և այդ պատճառաւ իսկ մանաւանդ ժԸ դարուն առաջ եկաւ Հայ տպագրութեան զարգացման մէջ Հայ հին հարազատ ձեռագրական զարգացման և տպածոյի զարգացման ծուլեալ խառնուրդը:

Յարութիւն Էջմիածնեցիի պատկերներ.

1. Այս մասին 1650էն առաջ կը բերեմ վկայութիւնը նշանաւոր թուրք ուղեգիր Էվլիա Էֆենտիի որ այդ ժամանակուան Կ. Պոլսոյ մասին խօսելով կ'ըսէ տպածոյի (չիթ պատմաբաններու) արհեստաւորներու համար. «Անոնք հարեւր մարդ են 25 աշխատանոցներով: Անոնց պաշտպանը Ապպասի որդի Ֆազլն է: Անոնք մեծ մասամբ Հայեր են թուրքացի և Սփաքն, Պարսիկ ու Հնդկ տպողներ, որոնք զարմանալիօրէն նուրբ ծածկոցներ և վարագոյրներ կը տպեն

ըր, գոնէ այս վերոյիշեալ հրատարակութեան մէջ՝ դարձեալ հարազատ Հայ յղացումներ չեն: Իսկ արհեստը փայտափորագրական չէ այլ մետաղի վրայ փորագրութիւն է: Օրինակ, անոր 154 էջի պատկերը Համբարձման (թ. 26) ընդօրինակութիւնն է Ոսկանի Աստուածաշունչի 569 էջին (թ. 17): Յարութիւն Էջմիածնեցիի ասկէ կամ 1729ի Կ. Պոլսոյ Աւետարանին 358 էջի պատկերէն (թ. 18)՝ գաղափարած է իր մետաղափորագրեալ Համբարձումը:

Իրմէ նմոյշ մը եւս և բաւական կը սեպեմ: 76 էջի պատկերը (թ. 27) գաղափարեալ է 1710ին Կ. Պոլսի հրատարակուած Ժողովածուի 182 էջին նոյն պատկերէն (աստ թիւ 28) որ իր կարգին Ոսկանէն առնուած է:

Էջմիածնեցիի փորագրիչ Յարութիւն մէկ բան մը կրցած է ընել, այդ է իւր օրինակներու տիպերն ու դէմքերը հայացնել կամ արեւելականացնել:

Իսկ այս փորձն աւարտելէս առաջ հոս կը ներկայացնեմ երկու նմոյշները անծանօթ Հայ փայտափորագրիչի մը՝ որ թէեւ զուրկ արհեստին պահանջած նորութիւններէն, սակայն քաջութիւնն ունեցած է ինքնուրոյն կերպով արտայայտուելու, հետեւելով հայունակ արուեստին այդ շրջանին զարգացման աստիճանին (կրնանք և անկման նկատել):

Այս երկու պատկերներուն տպագրուած հատորը լոյս տեսած է հանգուցեալ Մահտեսի Մարտիրոսի տպարանէն ի Կ. Պոլս: Պատկերները կը գտնուին էջ 2 և 296 (թ. 29 և 30). հատորի տիտղոսն է Տադարան վայելոյ, սակայն դժբախտա-

յիբի վրայ» (The Travels of Evliya Efendi; London, 1850, vol. II, էջ 220): Յիշուած յիշք բաժակեայ յաճախ խէժապատ հիւսուածեղէնն է:

Էվլիայի այս վկայութիւնը աւելի քան կարեւոր է փաստելու համար վերի իմ հետաւորներս:

2. Հաւանաբար պղինձի վրայ ժանտաւուրով (Etching).

3. Աստ, էջ 11.

4. Աստ, էջ 11.

բար շատ անվայելուչ տպագրութեամբ:

Այս երկու նմոյշները բոլորովին կը տարբերին Մահտ. Մարտիրոս Դպրի տպարանէն ասկէ առաջ հրատարակուած փորագրեալ պատկերներէն: Մարտիրոս Դպրի տպարանը յաճախ գործածած է ընդօրինակեալ փորագրութիւններ Ոսկանի Աստուածաշունչի պատկերներէն, սակայն ընդօրինակիչը մնացած է անանուն:

Դարձեալ փայտափորագրիչ մը եղած ըլլալու է Սրմաքէշ Մանուէլ Կեսարեան: Օրինակ, 1781ին Կ. Պոլսի հրատարակուած տարեցոյցի մը փայտափորագիր պատկերներէն ոմանց մէջ կայ բոլորգիր ՄԿ մը:

*
*
*

Յուսամ թէ ակնարկովս կրցայ ցոյց տալ որ բաւական հետաքրքրական նիւթ կայ մեր փայտափորագրական պատմութեան մէջ, որ միեւնոյն ատեն մեր գեղարուեստի պատմութեան մէկ կարեւոր էջը կը կազմէ, ուր մանաւանդ թՂ դարուն

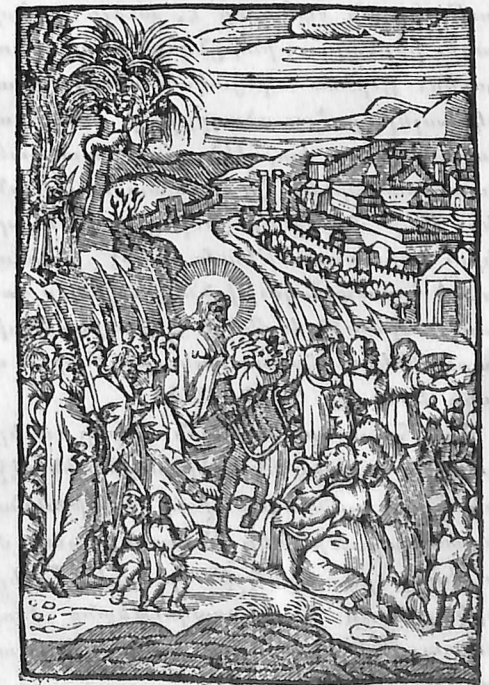
խտացուած է Հայ զարդարուեստի զարգացման կամ անկման շրջանը, ուր նաեւ խտացած է Հայ մանրանկարչական հասկացողութեան աստիճանը:

Անտարակոյս թէ մենք չենք ունեցած փայտափորագրական այնպիսի արուեստ և արհեստ մը որ արդար պիտի ըլլար ակնկալել Հայ տպագրութեան այդքան հին ծագման գոյութեան համար իսկ: Մենք իրապէս ետ մնացած ենք մեր գրքերը պատկերագործելու ճաշակին մէջ, այսինքն տպագրեալ գրքերը: Գրեթէ չկան Հայ հրատարակութիւններ, նոյն իսկ այժմեան ժամանակներէն, որոնք պատկերազարդուած ըլլան կարող Հայ մանրանկարչներէ կամ գծագրիչներէ: Այդ տեսակէն չենք կրնար հպարտանալ, թէեւ ունեցած ենք Խոկար Շահինի, Բօլատի, Աղամեանի և ասոնց նման միջազգային համբաւ վայելող գիրք պատկերազարդողներ, այլ ատենք բնաւ չեն նպաստած Հայ տպագրական արուեստի պատկերազարդ ճիւղին: Պատճառը:

Ատիկա դժբախտաբար շատ որոշ է: Հայ

թ. 27. Տօնացոյց 1774ի, էջ 76.

թ. 28. Ժողովածու 1710ին, էջ 182.

թ. 29. Տաղարամ 1752ի, էջ 2.

հրատարակութիւններ ինքնաբաւ, ինքնապահ չեն: Քիչ անգամ Հայ հրատարակութիւնը մը շահաբեր է, աւելի յաճախ հազիւ ինքնաբաւ, իսկ ընդհանրապէս վնասաբեր: Ուրեմն տղայական պիտի ըլլար ակնկալել որ Հայ գծագրիչներ կամ հրատարակիչներ խորհէին ըստ պատշաճի պատկերազարդել Հայ հրատարակութիւններ: Մեր մօտ շէնք շնորհք լուսանկարներու արտադրութեամբ գոնէ զարդարուած հրատարակութիւններ նոյնպէս շատ հազուագիւտ են և միայն վենետիկի Միլիթարեաններու հրատարակութիւններէն ու մանք երես կը ճերմկցընեն:

Հայ հրատարակութեան գործը աւելի շահաբեր կրնանք նկատել անցեալին մէջ, իսկ այժմ ամենահասարակ թերթաման հրատարակութիւններ են որոնք շահ մը կը բերեն հրատարակչին որ երբեմն աւելի ներկայանալի հրատարակութեանց ձեռք կու տայ, այլ սակայն ոչ այնքան նիւթական յաջողութեամբ:

Անշուշտ ես աւելի անցեալով հետա-

քըքրուելու՝ կ'ուզեմ շեշտել որ Հայ տըպագրութեան, հրատարակչութեան, պատկերազարդութեան ճիւղերը այնքան ալ անհամ նիւթեր չեն, ընդհակառակն կը պատահի որ ուսումնասիրողն հանդիպի իրապէս յուզող դէպքերու, զմայլելի հրատարակութեանց, հետաքրքրական զարդերու և պատկերներու: Սակայն այդ ամէնուն մասին, ինչպէս ըսի, չունինք ընդարձակ, մանրակրկիտ, ճշգրիտ պատմութիւնը, որմէ օգտուելով առանց աւելորդ յոգնութեան՝ գեղարուեստի ուսումնասիրող մը գտնէ իր յեցակէտը և գայ եզրակացութեան մը, տալով ուղիղ և յստակ վերլուծում մը Հայ արուեստի այս փայտափորագրական ճիւղի մասին:

Մեր տուած այս փորձէն կ'երեւի թէ այդ գեղարուեստի ճիւղին անցեալին մէջ ճիգ և ջանք չէ պակսած, և եթէ նկատի առնենք այն պայմանները որոնք ներքեւ Սերաստացի Յակոբ մը կամ Էջմիածնեցի Տիրացու Յարութիւն մը ջանացած են պատմութեան նիւթ թողուլ մեզի, պատմութիւն Հայ փայտափորագրութեան, այն ատեն կարելի չէ որ ուսումնասիրողը չզար-

թ. 30. Տաղարամ 1752ի, էջ 296.

մանայ անոնց բոլորանուէր զոհողութեան, տոկունութեան և յարատեւութեան վրայ, որոնք արժանի են արձանագրուելու: Իսկ իրենց յաջողութեան չափը, իրենց ճաշակին աստիճանը, այդ ալ բաղդատմամբ իրենց միջավայրին, իրապէս Հայ գեղարուեստասիրական յաղթանակ կրնանք նկատել:

Իսկ առ այժմ լըջօրէն, առանց մեղմացուցիչ պարագաները նկատի առնելու, եթէ դատենք Հայ տպագրական փայտափորագրական մանրանկարչութեան արուեստը, հոս տրուած նմոյշներուն վրայ յեցած՝ կրնանք ըսել որ ան եղած է առանձնապէս հետեւողական Եւրոպական արուեստին ի մասնաւորի Ոսկանի միջոցով հայոց մէջ տարածուած հոլանտացի Christoffel van Sichem (Երէց) և անոր շարադրաձեւերուն, առանց հասնելու անոր արհեստին նրբութեան: Ստեղծագործական ոչինչ ունեցած է բաց ի քանի մը հազիւ նկատելի արեւելականացման փորձերէ: Իսկ Հայ մանրանկարչական ար-

ուեստին հետեւելու հեռատեսութիւնն իսկ չէ ունեցած, ասով ան գոնէ ազգայնական հիմերու վրայ ալ աւելի նկատելի կ'ըլլար քննադատներուն առջեւ: Անոնց Հայ տըպագրական փայտափորագրիչ մանրանկարիչները շատ աւելի արուեստագէտ պիտի ըլլային, եթէ հետեւութեան համար իրենց նախագաղափար ընտրէին Հռոմկլացին, Տարօնեցին կամ Ռօսլին, թորոսներու մանրանկարներուն կամ Սկեւոյ, Դրագարկի, Հաղբատի, Բաղէշի, Երզնկայի, կամ գոնէ նոյն իսկ մեր փորագրիչներուն գրեթէ ժամանակակից և հազիւ դար մը առջ գործող Վանայ դպրոցին, որուն մինչեւ 1690ական շրջանի արտադրութեանց հետաքրքրական նմոյշներն հասած են մեզի: Եթէ միայն անոնք զարդաձեւերուն հետ հայ ձեռագիրներու մանրանկարներն ալ օրինակէին իրենց փորագրութեանց համար, անտարակոյս իրենց արժէքը շատ աւելի մեծ կ'ըլլար եթէ նոյն իսկ անոնք ինքնուրոյն հեղինակութիւններ չունե՛նային:

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is written in dark ink on aged, slightly discolored paper. It appears to be a formal or semi-formal communication, possibly a letter of introduction or a business document. The handwriting is somewhat difficult to decipher due to its cursive nature and the age of the document. There are several lines of text, some of which are indented, suggesting a structured format. The overall tone of the document is serious and professional.

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. This section continues the text from the top, with similar handwriting and paper quality. It appears to be a continuation of the same document, possibly a letter or a business document. The text is written in dark ink on aged, slightly discolored paper. It appears to be a formal or semi-formal communication, possibly a letter of introduction or a business document. The handwriting is somewhat difficult to decipher due to its cursive nature and the age of the document. There are several lines of text, some of which are indented, suggesting a structured format. The overall tone of the document is serious and professional.

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. This section continues the text from the top, with similar handwriting and paper quality. It appears to be a continuation of the same document, possibly a letter or a business document. The text is written in dark ink on aged, slightly discolored paper. It appears to be a formal or semi-formal communication, possibly a letter of introduction or a business document. The handwriting is somewhat difficult to decipher due to its cursive nature and the age of the document. There are several lines of text, some of which are indented, suggesting a structured format. The overall tone of the document is serious and professional.

50

944

1
1

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0307245

